

ŞEYBÂNÎ ÖZBEK HANLARI VE NAKŞİBENDİLİK

Shaybani Uzbek Khans and Naqshbandi

Abdulkadir MACİT*

Öz: Mâverâünnehir ikliminde XVI. yüzyıl, dini/tasavvufî hayat ile siyasî hayatın iç içe geçtiği bir dönem olmuştur. Bu çerçevede Özbeklerin, Şeybânî Hanlığı (906-1007/1500-1599) içinde mutasavvıflarla sıkı bir etkileşim halinde buldukları görülmektedir. Bu etkileşim ilk zamanlar Ahmed Yesevî sonraları ise ağırlıklı olarak Nakşibendî şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar (ö. 895/1490) ve müridleri mihverinde gerçekleşmiştir. Bu güçlü iletişim Nakşibendîliğin, Şeybânîlerin XVI. asır boyunca siyasî, dinî, ilmî, hukukî hatta iktisadî hayatında derin bir etki bırakmıştır. Hatta bu şeyhlerin hanlığın yönetimine müdahale edecek kadar güçlü bir konuma geldiği anlaşılmaktadır.

Mevzubahs ettiğimiz bu yakınlığın kuşkusuz birtakım dini ve siyasî sâikleri mevcuttur: Bu noktada evvela vurgulanması gereken husus, Sünnî Müslümanlığı temsil eden Özbekler'in Orta Asya halklarının manevi hayatlarında etkin bir güç olan Bahauddîn Nakşibend ve Ahmed Yesevî'ye büyük bir saygı beslemeleridir. Dikkate layık ve üzerinde durulmaya değer diğer bir husus da, Sünnilik ve Şiilik rekabetinin Fatımiler'den sonra ikinci defa Özbek-Safevî mücadeleleriyle siyasî boyut kazanmış ve tüm hızıyla yüzyılı aşkın bir süre devam etmiş olmasıdır. Nitekim Sünnî eğilimli bu tarikata mensup Şeybânîler, Şiî mezhebinden olan ve Şiîliği resmi devlet dini olarak tanıyan Safevîler'e karşı bu mezhebi bir sığınak olarak görmüşlerdir. Bu sebeple de bu tarikatın sağlamaşarak örgütlenmesiyle oluşan sosyal yapısı kendileri için Orta Asya'dan İslam dünyasına uzanan koridor oluşturması açısından mühim bir güç oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Şeybânîler, Özbekler, Nakşibendîlik, Safevîler, Şia.

Abstract: In the 16th century, Transoxiana (The Land across the Oxus) and its environs went through a period of religious mysticism associated with political life. The Uzbeks who were under khanate of Shaibanids (906-1007 / 1500-1599) had firm relations with the Mystics. This relationship in the beginning started with the significant Sufi leader Ahmed Yasavi then afterwards with Naqshbandiya sheikh Ubaydullah Ahrar (ö. 895/1490) and his followers. This powerful relationship with Naqshbandiya greatly affected the Shaibanids in their religious, political, scientific, juristic and even economic lives. It is understood that Naqshbandiya had influence upon the administration of the khanate.

There is absolutely no doubt that there were several religious and political reasons which caused this close and powerful relationship. First of all, it must be emphasized that the respect the Uzbeks had for the representatives of the Sunni Muslims, Bahauddin Naqshband and Ahmed Yasavi

---

* Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslam Tarihi Bölümü. İletişim: a.kadirmacit@hotmail.com.

was for the impact they had in thier lives. What is supposed to be emphasized on once again is, after the rivalry between the Sunni and Persia Shiite, for the second time the Uzbek-Safavid worn the political struggle and continued rapidly over a century. Moreover, the Shaybanids who were tendency members to the Sunni sect used Shia as a protection against the Safavids who recognized Shia as the official religion. And with this reason this sect were able to organize themselves to acquire a strong and an important position with a strong social foundation from the Middle-East to Islamic world.

Keywords: Shaibanids, Uzbeks, Naqshbandiya, Persians, Shiite.

GİRİŞ

Maveraünnehir coğrafyası hiç kuşkusuz sadece sahip olduğu siyasal, sosyal ve kültürel özellikleriyle değil, aynı zamanda sahip olduğu dini/tasavvufi yapısıyla da dünyanın önemli bölgelerinden birisi olmuştur. Daha sonradan İslamiyet’i kabul eden kolları olsa da Moğolları hariç tutarsak bölgeye hâkim olan devletlerin tamamı bir taraftan İslam dinini tebliğ ve irşad etme görevi diğer taraftan ona gelecek saldırıları göğüsleme gayreti ile bölge üzerinde sür git devam eden mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadele sürecinde bölge, İslâmlaştığı zamandan beri Sünnîliğin, daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse Sünnîliğin önemli bir kolu olan Hanefi-Maturîdî çizgisinin kalesi olmuş ve modern döneme kadar da bu özelliğini muhafaza etmeyi başarmıştır.

Bölgenin 16. yüzyıldaki durumuna baktığımızda mezkûr çizginin yön tayin edici etkisini sürdürdüğünü söylememiz mümkündür. Bu asra damgasını vuran Şeybânî hanlığı hâkimiyetinde bölge üzerinde dini/tasavvufî hayat ile siyasî hayat iç içe geçmiştir. Bunun sebepleri arasında Deşt-i Kıpçak’ta buldukları ve Mâverâünnehir’e ilk gelişleri devresinde bir mutasavvıfın etkisinde bulunmalarını zikredebiliriz. Bu bağlamda vurgulanması gereken husus Şeybânîler ile Bahauddîn Nakşibend ve onun yolunda giden Nakşibendîlerin ayrı düşünülmesi mümkün olmayan kopmaz ilişki içinde olmalarıdır (Allworth, 1964: 18). Nakşibendîliğin yanı sıra dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir diğer ilişki Yesevîler ile gerçekleşmiştir. Ahmed Yesevî’nin yaşadığı Yesî’de (Türkistan) birçok Özbek hanı ve hanımlarının mezarlarının bulunması bunun işaretidir (Barthold, 1984: 190). Diğer taraftan Şeybanî Han’ın birçok mısraında Yesevî sevgisini gösteren ifadeler bulunması (Karasoy, 1998: 285), yine Muhammed Şeybânî Han’ın Kazak seferi dönüşünde Yesi şehrinde medfun Hoca Ahmed Yesevî’nin kabrini ziyaret etmesi, orada nezir ve sadakalar dağıtarak bölge halkının gönüllerini hoşnut etmesi, bu ilişkiden müstağni anlaşılabilir (Hüncî, 1341: 168, 254, 259).

Nakşibendîlerin Maveraünnehir’in sadece manevi hayatında değil aynı zamanda siyasi, idari, askeri, içtimai ve eğitim sahalarında belirgin bir ağırlığı olduğu için Şeybânî hanlarının tarikat şeyhleri ve müntesipleri ile teşrik-i mesailerini yoğun

olmuştur. Bir ittifak havasının gözlemlendiği bu ilişkiyi zorunlu kılan muhtelif sebepleri hatırlamamızda fayda bulunmaktadır. Bunların başında bölgenin asırlardır sürdürdüğü dini/manevi yapısını ve Nakşibendilik'in bu husustaki hususi konumunu belirtmemiz gerekmektedir. Bunun yanı sıra Şeybânîler için Nakşibendîlerin yasa (töre) ile şeriat arasındaki ihtilafların halinde başvuru mercii ve Safevî Şiîliği ile mezhep mücadelesinde meşruiyet kaynağı olmaları, üzerinde durulması icap eden iki mühim sebeptir.

TÖRE VE ŞERİAT

Moğolların geleneksel hukukları olan yasa (Cüveynî, 2013: 96), Şeybânîler tarafından töre (توره), yasak-ı kadîm (ياساق قديم) şeklinde adlandırılmıştır (Kutgân, 1385: 119). Cengiz Han ve Moğollar yasa ve yosunu, şeriat dâhil hanlık bünyesindeki bütün unsurların kendisine bağlı olduğu merkez konumunda görünürken, Şeybânîler bu durumu tersine çevirerek şeriatı, yasa ve yosun dâhil tüm unsurların kendisine bağlı olduğu bir noktaya getirmişlerdir. Buna rağmen Cengiz yasa/töresi, Şeybânîler'de asrın başından sonuna kadar farklı tonlarla yürürlükte kalmıştır. Mahmud b. Vâlî tarafından 17. asırda kaleme alınan ve kaynak olması itibariyle kendisinden müstağni kalamayacağımız Bahru'l-Esrâr'a göre Moğol yasası İslâm'ın emirleri ve yasakları ile uyum arzetmemektedir. Vâlî bu tezatlığa örnek olarak; tahta çıkma merasimini, protokol kuralları bünyesinde oturma düzenini, elçilerin karşılanma merasimlerini, kımız tüketimini, kutsal avlanma veya korug uygulamasını, hanlığın başkenti yani "yurt" telakkisini aktarmaktadır (Vâlî, 1984: 387b-389a). Duglat da eserinde Moğol geleneğinde var olan hukuk ve adetler ile İslâm'ın evrensel kurallarının uyuşmayan noktalarını az da olsa tespit etmiştir (Duglat, 1895: 69-70). Togan ise aile, miras gibi konularda Cengiz yasalarının ve Şamanist geleneklerinin uygulanmış olduğunu belirtmekte ve "*Şeybânî Han ve emirlerinin mensup olduğu tarikat, ancak beş vakit namaza ve oruç tutmaya tam anlamıyla ehemmiyet gösteriyordu. Bunun dışındaki uygulamalar ise Cengizâne bir anlayış içinde sürdürülmekteydi. İslâm'ın nikah, miras, yemek içmek, adab-ı muaşeret hususundaki emirleri çok ehemmiyet görmüyordu. Belki de bu hususların töreye ait olduğunu söylüyorlardı. Yanlarında Türk şeyhleri tarafından bunlarla ilgili yapılanlar da tamamen mübah olarak gösterildiği gibi, hatta bu hareketler helalmiş gibi gösteriliyordu*" demektedir (Togan, 1927: 22-25; Schimmel, 1960: 154).

Mevzubahs ettiğimiz bu örnekler Şeybânîler için kaçınılmaz olarak benimsedikleri İslâm şeriatı ile belirli konularda karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Samimi birer Müslüman olan Şeybânî hanları ve emirleri mezkûr konuda şayet karşı karşıya gelmişlerse bu durumda ilkin tezatlığı izale etmeye veya azaltmaya, daha sonra ise iki tarafı birleştirmeye veya birbirini takviye etmeye gayret sarf etmişlerdir (Huncî, 1341: 60; Isogai 1997: 91-103). Özellikle II. Abdullah Han töreden İslami kurallara doğru evrilmenin gerçekleşmesi için büyük çaba sarf ettiği

kaydedilmiştir. Bu meyanda özellikle Nakşibendî şeyhlerinin, Şeybânî idari sisteminin İslam şeriatı ekseninde ikame ve idamesi konusunda çok yoğun gayretleri olmuştur. Mesela Nakşibendî şeyhi Hoca Muhammed İslam Cûybârî'ye Şeybânî hanının seçiminin Cengiz yasasına göre yapılması sorulduğunda “*Esasen dervişler bu konuda Cengiz kanunlarını örnek almamakta, Allah'ın şeriatından başka hiçbir şeyi kabul etmemektedirler*” cevabını vermiştir. Yine kendisine Pir Muhammed Han'ın hanedanının en yaşlı üyesi olarak seçilmesinin ve buna layık hususiyetlerinin hatırlatılması üzerine “*Pir Muhammed Han'ı şayet Şeybânî hanı olarak yasa onurlandırırsa, Abdullah Han'ı ise Allah han olarak onurlandıracaktır*” demiştir (Ahmedov, 1996: 322-23).

Diğer taraftan tamga ve yasak başta olmak üzere Moğol hayvan vergisi olarak alınan kubçur, aşlık (gıda) gibi İslamî vergi usulüne uygun olmayan, ancak hanların töreye dayalı yetkilerine uygunluğunu ileri sürerek tahsil ettikleri vergiler hanlar ile şeyhler arasında yoğun tartışmalara sahne olmuştur (Alpargu, 2002: 581-82). Özellikle tamga, şeriate münasip olmaması hasebiyle ulema ve Nakşibendî şeyhlerinin yoğun muhalefeti altında bazen yürürlükten kaldırılmıştır (Dale, 2009: 202). Hoca Cûybârî'nin haraç vergisini vermeyi terk eden bir kişinin durumu hakkında kendisine yöneltilen soruya verdiği cevap, yasa ve yosuna asla uymayan bir karardır (Nisârî, 1969: 278-79).

SAFEVÎ ŞİİLİĞİ

Şeybânîler'in Nakşibendîler ile yakınlık kurmalarında sadece dini sâikler değil aynı zamanda bazı politik sebepler de etkili olmuştur. Şeybânîler Şî mezhebinden olan ve bunu resmi devlet dini olarak tanıyan Safevîler'e karşı Sünnî itikada sahip bu tarikatı bir sığınak olarak görmüşlerdir. Bu sebeple de bu tarikatın sağlanarak örgütlenmesiyle oluşturdukları sosyal yapının, kendilerinin Orta Asya ve dışındaki ülkelerde meşruiyetlerinin temini için bir güç oluşturduğuna inanmışlardır (Holzwarth 2002: 433). Nakşibendîliğin Şîliğe karşı duruşunun esas sebebi Safevîler'in İran topraklarında Şî devlet kurduklarında Nakşibendîlerin onların zulmünün kurbanları olması ve tarikatın iki büyük kalesi olan doğuda Şeybânî Hanlığı ve batıda Osmanlı Devleti'nin İran'la sürekli savaş içinde bulunmasıdır. Bunlara ilave zikredebileceğimiz diğer bir husumet sebebi de Şeybânîler ile Safevîler arasında Horasan'ın kontrolü için çıkan savaş ve faal Şîliğin Hindistan'a yayılma tehdidinin varlığıdır (Algar, 2012: 35). Söz konusu ettiğimiz bu hususların yanı sıra fiili müdahaleler de husumetin boyutlarını genişleten bir başka sebep olmuştur. Örneğin Tebrizli bir Nakşibendî olan Derviş Kasım 891/1486'da, bir Ermeni tüccarı öldürdüğü için idam edilen bir askeri övdüğünden dolayı Yakup Akkoyunlu tarafından öldürülmüştür (Tebrizî, 1344: 93-95). Derviş Kasım'ın şehit edilmesini Batı İran'da Safevîler'in elinde yarım asırdan az bir zaman diliminde neredeyse bütün Nakşibedîlerin yok edilmeleri takip etmiştir. Çünkü Safevîler, bu tarikatı Şî akidenin yayılmasına ciddi bir engel olarak görmüştür

(Arjumand, 1984: 113). Bundan sonra tarikatın ve hususen Şeybânîler'in tarihinde Nakşibendî ve Şîler arasındaki karşılıklı düşmanlık sık sık gündeme gelen bir konu haline gelmiştir (Algar, 2012: 69-70).

ŞEYBÂNÎLER DÖNEMİNDE NAKŞİBENDİLİK

Muhammed Şeybânî Han Dönemi

Şeybânî Han Buhârâ'da zamanının en iyi hafızı ve din bilginleri olarak kabul edilen iki Nakşibendî şeyhi Cemaleddin Azizân ve Mansur'dan dersler okumuştur (Handemir, 1380: 273-274). Hatta Cemaleddin Azizan başlangıçta onun tasavvufi rehberliğini yapmıştır. Şeybânî Han Buhârâ'da bulunduğu bu dönemde Bahauddin Nakşibend'in kabrine ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretlerde Bahauddin Nakşibend'in torunu dönemin Nakşibendî ileri gelenlerinden Hoca Nizâmeddîn Mîr Muhammed ile tanışma imkanı bulmuş, daha sonları onun pek çok defa ziyaretine gitmiştir. Hoca'nın hankâhında teheccüd namazı kılmış, ona bağlılığını bildirmek istemiştir (Nisârî, 1969: 18-19). Hoca Nizameddin Şeybânî Han'ın samimiyetine rağmen onun tasavvufa olan ilgisini azaltmak için kendisine intisabına izin vermemiştir. Bunun sebebine baktığımızda, Mîr Muhammed'in "Gaybın anahtarlarını Allah'tan başka kimse bilmez" (En'am Suresi, 6/59) ayetinden hareketle, Türkistan taraflarından birisinin çıkacağı ve düşmanlarının bunun tarafından bertaraf edileceği yorumunun olduğunu görürüz. Muhtemeldir ki Mîr Muhammed, yerinin muayyen sınırların ötesine taşıacağı öngörüsü ile Şeybânî Han'ın siyasi ve askeri dehasını ve bu uğurdaki hırsını fark ettiği için müridliğine kabul etmemiştir. Ancak Nisârî, Şeybânî Han'ın Mîr Muhammed Nakşibendî'nin müridi olduğunu iddia etmektedir (Nisârî, 1969: 18). Şeyh Azizan talebesi Şeybânî Han'ın resmi olarak icazet almak için kalmasına izin verilmeyince Şeyh Mansur'un rahle-i tedrisinde bulunması için Buhârâ'ya gönderir (Nisârî, 1969: 19-20). Adı geçen bu iki Nakşibendî şeyhinin yanı sıra Şeybani Han'ın Buhara'da ikameti esnasında kendisinden ilim ve irfan aldığı pek çok hocası ve tarikat şeyhi olmuştur. Örneğin Hadis'ten tarikat şeyhi Hoca Muhammed Babay-ı Simâsî'dir. (Nisârî, 1969: 16-17). Allworth Şeybânî Han'ın dine karşı ilgisinin temelinde, isimlerini zikrettiğimiz Nakşibendî hocalarının nezaretinde aldığı bu derslerin etkisinin hayli fazla olduğunu belirtmektedir (Allworth, 1990: 50).

Allworth'un Şeybani Han hakkında yaptığı tespiti Nakşibendî olan tarihçi Nisarî şöyle izah eder: "*Han oğlu hakan bu zamanın gidişinde nakışları ve varlık meselesini gözünden ve fikrinden atmış, nakşın ötesine geçip Nakşibend'e yürek bağlayıp gönül vermiş, su balçığın nakşından can ve kalbin sırrını bulmuş, bu sersemlik dünyasında muradın nakşını talep etmiş onun için hayatı boyunca büyük ve ruhani Nakşibend'in mahzerinden yararlanmış ve 'işlerde şaşırduğunuz zaman mezar ehlinde yardım alın' hadisine dayanarak şaşırıldığı işlerde o hazretin kapısına gelip ihtiyaçlarını ve bilmediklerini almaya, öğrenmeye çalışırdı*" demektedir (Nisârî, 1969: 15). Bu satırlardan

anlaşılacağı üzere Han, Nakşibendî tarikatına bağlıdır ve Hz. Nakşibendî'nin türbesini sıklıkla ziyaret etmektedir. Ayrıca 914 senesinde Kazak seferi için yola çıktığında Buhârâ'dan dört fersah uzaklıkta bulunan Gucdivân'da Hoca Abdulhâlik Gucdivânî'nin de kabrini ziyaret etmiştir (Hûncî, 1341: 60-61, 77). Bu ziyarette bölgenin ileri gelen âlimleri ve Nakşibendî meşâyihleri ile birlikte Kasîde-i Ebcediyye isimli iki yüz elli beyti aşkın kitabın şerhini gerçekleştirmiştir (Hûncî, 1341: 163-70).

Şüphesiz bütün bu örnekler Şeybânî sülalesi ile Buhârâ Nakşibendîleri arasındaki dini-tasavvufi ve ilmi-kültürel ilişkinin en üst düzeyde olduğunu kanıtlamaktadır. Şeybânî Han yeni hanlığın devlet yapısının oluşumunda din adamlarının ve özellikle de iyi örgütlenmiş bir tarikatın yöneticileri olarak Nakşibendî şeyhlerinin gücünün farkında olmuş ve bunu hanlığının siyasi çıkarlarına uygun olarak kullanmıştır (Babajanov, 1997: 69, 90). Nakşibendî tarikatı da Şeybânî Han'ın bu yaklaşımıyla hanlık sınırları içerisinde yaşamaya devam etmiş, hatta git gide konumunu sağlamlaştırmıştır (Holzwarth, 2000: 432). Bu noktada Nakşibendî şeyhleri arasında bazılarının esaslı surette baskın kişilik özelliklerine sahip olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu konuda Timurlular döneminde Sultan Ebu Said'in Taşkent'ten Semerkand'a davet ettiği Nakşibendî tarikatı şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar sarih bir numûnedir.

Hoca Ahrar Timurlular ve Özbekler üzerinde oldukça ehemmiyetli ve işlevsel bir rol oynamıştır. Bu rol sadece dini hayatta değil aynı zamanda siyasi, askeri ve ticari hayatta da kendisini hissettirmiştir. Algar'a göre Hoca Ahrar, otuz meyvelige, altmış dört köy ve civarındaki topraklar ve sulama kanallarına, ayrıca muhtelif şehirlerdeki su ile çalışan tahıl değirmenleri gibi ticari tesis ve zanaat atölyelerine sahiptir (Algar, 2012: 24-25). Ayrıca günümüze kadar varlığını muhafaza eden pek çok vakıf senesinde Hoca Ahrar'a ait Buhârâ, Taşkent, Semerkand ve Kabil gibi şehirlerde yer alan pek çok mal varlığının ismi geçmektedir. Bu vakıflar, hibe, bazı Timurlu mirzaların bağışı, vakfın malvarlıkları ile gerçekleştirilen ticari alım-satımlar sonucunda oluşmuştur (Dale, 2009: 206). Ancak Hoca Ahrar'ın bütün bu malvarlığının tasarrufuna istikamet veren muharrik amilin İslâmiyet'e hizmet olduğunu ifade edelim. Zira Ahrar, maddi ve manevi sahip olduğu gücün tesiriyle hanlığa ait uygulamaların İslâm dinine uygun olması hususunda büyük çaba göstermiştir. Onun hükümdarlarla yakınlık kurmasının ana gayesi, şeriatın uygulanmasını sağlamak konusunda olmuştur. Nitekim 865/1460'da Ebu Said'den Buhârâ ve Semerkand'daki tamgayı ve ülke genelinde diğer tüm şer'i olmayan diğer bir ifadeyle töreye dayalı vergileri kaldırma sözü almıştır (Handemir, 1380: 52-53, 87-88; Algar, 2012: 23-25). Bu hassasiyet soyundan gelenler Nakşibendîler tarafından da sürdürülmüştür.

Şeybânî Han 906 (1500) senesinde Semerkand'ı ele geçirip tahta oturduktan sonra Maverâünnehir'de Timurlular dönemi kapanmış ve Şeybânîler dönemi (906-1007/1500-1599) başlamıştır. Şeybânî Han, Nakşibendî Ahrarîlerin yukarıda belirttiğimiz durumunu bilmekle ve çocukluğundan itibaren manevi bağını korumakla

birlikte siyasî dengelerin söz konusu olduğu hallerde Timurlulara uzun yıllar destek vermiş ancak kendilerinden yana tavır koymayan ve muhalefete geçen Ahrâriilere karşı yeri geldiğinde en sert tedbirleri almaktan da çekinmemiştir. Bu tedbirler Şeybânîler ile Ahrâriilerin başlangıçta muhalif olmalarına sebep olmuştur. Bu muhalefeti gün yüzüne çıkarması açısından şu olayı nakledebiliriz: Şeybânî Han'ın Semerkand'ı kuşatması esnasında Hâce Ahrâr'ın oğlu ve halefi Hoca Kutbettin Muhammed Yahya ve şehrin önde gelen birtakım sakinleri Timurlu Sultan Ali Mirza'yı şehri terk etmekten vazgeçirirler ve hep beraber savunmaya başlarlar. Hatta bu girişimlere ilave olarak Şehr-i Sebz'de bulunan Babür'den yardım talep ederek kendilerine hükümler olmalarını isterler. Ancak daha sonra gerek görüşmelerin gerekse de savunmanın bir işe yaramayacağını anlayınca nâcâr teslim olurlar (Ahmedov, 1996: 269). Şeybânî Han başta Sultan Ali Mirza olmak üzere önde gelen umerâyı cezalandırmada kararlıdır. Bu durumun önüne geçmek amacıyla Yahya Hoca'yı aracı kılarlar (Kutgân, 1385: 57; Ahmedov, 1996: 298). Yahya Hoca hanın bulunduğu meclise geldiğinde Şeybânî Han, onun müracaatıyla bu şahıslara merhamet eder. Dahası talebi doğrultusunda Mekke'ye gitmesine izin verir. Ayrıca cömertlik ve saygısının emaresi olarak şahsî atlarından birini zât-ı âlîlerinin hizmetine tahsis eder. Ancak bölgenin içinde bulunduğu siyasi kargaşayı göz önüne alarak gitmelerinin tehlikeli olduğunu ima eder. Hoca Yahya, takdiri ilahi ne ise onun tecelli edeceğini belirterek cevap verir. Sonuç olarak Yahya Hoca, oğulları Hoca Muhammed Zekeriyya ve Hoca Muhammed Abdulkaki ile birlikte yolculuk esnasında uğradıkları saldırı neticesinde hayatlarını yitirirler (Muhammed Hakîm Han, 2009: 284).

Yahya Hoca'nın siyasî çekişmeler yüzünden, bir rivayete göre Şeybânî Han'ın tasvibi ile komutanları tarafından öldürülmesi (Arat, 2000: 122) neticesinde Ahrâr'ın neslinden birçok kişi Semerkand'ı terk edip Hindistan'a giderek Timurlular'ın devamı olan Babürlüler'e sığınmıştır. Bütün bunlar üzerine Şeybânî Han, Hoca Ahrâr'ın çocuklarına babalarından miras kalan mezkûr mülklerin büyük bir bölümüne el koyarak onlara karşı düşmanlığını açık eder (Abdulhay el-Hüseynî, 1688: 85a-85b).

Bu olaylar sebebiyle Şeybânîler ile Nakşibendîler arasında meydana gelen husumet, taraflar arasındaki sıkı ve derin münasebetler sayesinde kısa zamanda giderilmeye çalışılır (Nisârî, 1969: 15, 18-19). Bu konuda Ubeydullah Ahrâr'ın Orta Asya'da önemli halifelerinden Muhammed Kadi Semerkandi'nin (ö. 921/1515) Şeybânî Han'ın kardeşi Buhârâ valisi Mahmûd Sultan'ı (ö. 910/1504) müridleri arasına katması Şeybânîler'le yakınlaşmanın önemli adımlarından birisi olur (Dughlat, 1895: 183). Bu yakınlaşma dönemi Muhammed Kâdî'nin en önemli halifesi ve döneminin kutb-u a'zâmı sayılan Mahdum-i A'zam lakaplı Hoca Ahmed Kâsânî (ö. 949/1542) ile taraflar arasında gözden kaçırılmaması gereken bir bütünlük ve süreklilik zemini bulur.

Ubeydullah Han Dönemi

Söz konusu ettiğimiz gerginliğin giderilmesinde hayati bir sorumluluk üstlenen Ubeydullah Han (ö. 946/1539-40), gayet adil, akıl ve ilim sahibi, İslam şeriatına titizlikle riayet etmeye çalışan, ulema ve evliyaya dost olan bir kişiliğe sahiptir (Muhammed Hakîm Han, 2009: 291). 892 (1486) yılında doğduğunda meşhur Nakşibendî şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrâr onu sevmiş ve kendi adını vermiştir (Hafız Taniş: 31b-32a; Münşî, 1385: 90; Muhammed Hakîm Han, 2009: 293-94).

Ubeydullah Han, Şeybani hanlığın ilk yıllarındaki siyasi ihtilaf ve mücadelelerden parçalı bir hal almış Maverâünnehir sosyal yapısını, Nakşibendîler ile kurdukları ilişki sayesinde ıslaha girişmiştir. Bu noktada tarikat mensuplarına yaklaşımı ve Nakşibendîliğe intisap etmesi bu ıslahın sade başlangıcını değil, yürüyeceği güzergahı ve istikameti göstermesi itibarıyla önemlidir. Münşî, Hoca Ebu Nasr Sâni'nin (Hoca Muhammed Parsa) Ubeydullah Han'a medhiye yazarak onun Nakşibendîliğe mensubiyetini belirtmiştir (Münşî, 1385: 91; Semerkandî, 1380: 112-14; Rumlu, 1384: 323, 380-81; Nisârî, 1969: 19, 32, 33, 95). Nisârî de Ubeydullah Han'ın Nakşibendîliğin önde gelen şahıslarından Mevlana Yakup Çerçi ve Kadî İhtiyâr'ın müridi olduğunu ifade etmiştir (Nisârî, 1969: 23-24).

Şeybânîler ile Nakşibendîlerin arasındaki kırılmanın giderilmesinde atılan adımlar bunlarla sınırlı kalmamış Han, geleneksel saygı modeline dönerek Ahrârî ailesinin topraklarının büyük bir bölümünü iade etmiş ve bu vesileyle arada esen rüzgârları dindirmiştir (Türkoğlu, 2010: 47). Ayrıca büyük Ahrâr'ın ismiyle kendi isminin bağdaştırılmasından memnuniyet duyduğunu ikrar etmiştir. Dahası Hoca Yahya'nın ikinci oğlu Hoca Abdalbaki'den gelen torunları Semerkand'ın şeyhülislamı ünvanını elde etmişler ve bu ünvanı Hoca Ahrâr'ın türbesi üzerindeki büyük miktardaki bağışların tevliyetiyle birleştirmişlerdir (Abdulhay el-Hüseynî, 1688: 86a-86b; Algar, 2012: 26). O kadar ki 17. asırda Buhârâ Hanlığı'nda merasim-i hümayunda meclisin sağ tarafında birinci mevkiinde yer almışlardır. Merasimde şeyhülislâmdan sonra kadı, ondan sonra da Nakşibendî tarikatına mensup hocalar sıralanmıştır (Barthold, 1987: 549-50).

Bütün bunlara ilave olarak Ubeydullah Han Nakşibendî şeyhlerinden Ahmed Kâsânî'ye intisap etmiş (Muhammed Hakîm Han, 2009: 291) ve onunla daha sık sohbet edebilmek için kendi evinin yanında ona bir ev tahsis etmiştir. Muhammed Şeybânî Han'ın vefatının ardından Şeybânîler arasında dağılan birliğin yeniden tesis edilmesi ve kaybedilen toprakların hâkimiyet altına alınması amacıyla çıktığı seferlerinde Ahmed Kâsânî'nin duasını almıştır (Vambéry, 1973: 274). Ahmed Kâsânî de Ubeydullah Han'ın "*Ahvel neyem ey dost yekî dû bînem*" diye başlayan Farsça tasavvufî rubâîsini şerh etmiştir (Kâsânî: 247a-250b; Tosun, 2001: 531).

Çok sayıda Farsça tasavvufî eser yazan ve hayatı hakkında birçok menâkıbnâme kaleme alınan Ahmed Kâsânî Semerkant'ın Dehbid köyünde vefat etmiştir. Vefatından

sonra Nakşibendiyye'nin *Kâsânîyye* veya *Dehbidiyye* diye anılan kolu Orta Asya ve Doğu Türkistan'da hızla yayılmıştır. Ahmed Kâsânî'nin faaliyetleri ile özellikle Fergana, Semerkant ve Buhârâ'da temelleri atılan tarikat, Kâsânî'nin vefatından sonra da halifeleri yoluyla Orta Asya'da farklı alt kollarla yayılmaya devam etmiştir. Bu alt kolları, *İshakîyye*, *Afakîyye*, *Cûybârîyye* ve diğer *Kâsânîler* diye gruplandırmak mümkündür (Vambery, 1973: 299-300; Tosun, 2001: 532).

Bu alt kollarda birçok halifesi olan Kâsânî, vefat ederken yerine oğlu Hâce Kelan diye bilinen Hâce Sa'd'ı (ö. 997/1589) postnişin olarak bırakmıştır. Ancak o, kendisini bu işe layık görmediği için babasının halifelerinden Muhammed İslam Cûybârî'ye gidip intisab etmiştir. Yirmi veya yirmi iki yıl onun sohbetinde bulunduktan sonra icazet alıp Dehbid'e dönmüş ve irşada başlamıştır. Hâce İshak dışında Kâsânî'nin tüm oğulları da Cûybârî'ye intisab etmiştir (Tosun, 2012: 509).

Burada bir parantez açarak Ahmed Kâsânî'nin halifelerinden Mevlana Lutfullah Custi'ye (ö. 979/1571-2) değinmemiz gerekmektedir. Mevlana Custi, Semerkant'ta tahsil görürken Ubeydullah Ahrar'ın halifelerinden Muhammed Kadi'ye (ö. 921/1515) intisab etmiş, onun vefatından sonra da Ahmed Kâsânî'ye bağlanmıştır. Kâsânî'nin vefatından sonra halifesi olarak Semerkant'ta irşada başlayan Lutfullah, Kubreviler'le tartıştığı için dönemin idarecisi Köçkuncü Han'ın oğlu Ebu Said Han'a (1529-33) farklı ifadelerle şikâyet edilmiş, Han da onu cezalandırmıştır (Tosun, 2012: 508).

Maveraünnehir'deki Nakşibendî kollarının ve isimlerini zikrettiğimiz şeyhlerin Şeybanîlere yaptığı tesir görüleceği üzere o kadar fazladır ki bunu Şah İsmail dahi fark etmiştir. Nitekim Ubeydullah Han'a karşı çıktığı bir sefer sırasında elçi olarak gönderdiği Hoca Abdurrahîm Nakşibendî'ye karşı Şeybânîlerin sergiledikleri hürmet ve onun verdiği karara gösterdikleri itaat, bu duruma kanıt sadededir. Abdurrahim Nakşibendî'nin Şeybaniler üzerindeki bu tesirini bir Safevî tarihçisi şöyle belirtmektedir: "*Türkistan'ın idarecileri, önce onun rızasını almadan bir damla suyu bile içmeye cesaret edemezlerdi.*" (Anonim, 1363: 446-52).

Abdullatif Han Dönemi

Tarihçi Nisârî, hemen hemen bütün hanların Nakşibendî şeyhleri ile irtibatlı olduğunu belirtmiş fakat Abdullatif Han'dan (947-959/1540-1552) hayatından bahsederken bu konuda herhangi bir bilgi vermemiştir (Nisârî, 1969: 42-47). Kanaatimize göre bu sessizlik hanın şeyhlerle irtibatının olmadığı anlamında değildir. Ancak bu durum hanın önceliğini ilmi çalışmalara vermesi ve daha çok bu hususiyeti ile ön plana çıkması ile izah edilebilir.

Abdulaziz Han Dönemi

Ubeydullah Han'ın oğlu Abdulaziz Han (947-56/1540-1548) Nakşibendî şeyhi Şemseddîn Rucî'nin Herat'tan göç ederek Buhârâ'ya iltica eden iki halifesinden birisi olan Mevlana Celal Hirevî'nin müridi olmuş, manevi tekâmülünü bu şeyhin yanında gerçekleştirmiştir (Nisârî, 1969: 63). Kutgân, Abdulaziz Han'ın Hoca Mevlana Şemseddin Muhammed Rûhî ve Hoca Mağfûrî'nin de müridi olduğunu belirtmiştir. (Kutgân, 1385: 142).

Abdulaziz Han, tasavvufa olan yakın alâkasının bir göstergesi olarak idaresi süresince pek çok imaret yaptırmıştır. Bunlar arasında özellikle cami, hânkâh ve tekkelerin yapımını artırmış, medreselerde dini ilimlerin tedrisine ağırlık vermiştir. Örneğin Şah Nakşibendî'nin türbesini külliye haline getirmiş (Nisârî, 1969: 63), Buhârâ'da birinin kale içerisinde yerini, diğerinin Mağak şeklinde ismini öğrenebildiğimiz iki tane mescid inşa ettirmiştir (Muhammed Hakîm Han, 2009: 294).

Umûmî heyeti itibarıyla babasının savaççı hususiyetinin aksine barış yanlısı tavrı, ihlâslı, derviş meşrep yapısı ile tebellür eden Abdülaziz Han, idarede dervişlerin ve din adamlarının etkisini daha da artırmıştır (Semerkandî, 1380: 126; Münşî, 1385: 94-97; Muhammed Hakîm Han, 2009: 294). Tabii olarak bu, ilişkiyi karşılıklı ziyadeleştirmiştir. Bunun neticesi olarak Kâsânîye Nakşibendîliği Abdulaziz Han döneminde bölgenin en etkin tarikâtı olmuştur (Algar, 1993: 585-6; Tosun, 2001: 532-534). Bu etkinliğin muharrik gücüyle Taşkent yöneticisi Nevruz Ahmed Han'ın (Barak Han) ve Semerkand yöneticisi Abdullatîf Han'ın birleşik orduları tarafından Buhârâ 947'de (1540-41) kuşatılınca Ahmed Kâsânî, Belh yöneticisine mektup göndererek Buhârâ yöneticisi Abdulaziz Han'ı desteklemesini sağlamış, böylece kuşatmayı yapanlar geri çekilmek zorunda kalmıştır (Ahsîketî: 121a-123a).

Buhârâ'da oldukça etkili bir Nakşibendî ailesi olan Cuybarî şeyhlerinden Hoca Muhammed İslâm (ö.971/1563) mürşidi Ahmed Kâsânî ile birlikte yukarıda değindiğimiz üzere 946/1539'da Abdülaziz Sultan'ın Buhârâ yönetimini ele geçirmesine yardım etmiştir (Algar, 1990: 127; Foltz, 1996: 235). Cuybarî, şehrin elden çıkmasından sonra 949/1542'de geri alınmasında da yardımcı olmuştur (Bregel, 1982: 101-102; Algar, 1990: 127). Ancak Abdulaziz Han, Hoca Cuybarî'ye gerekli sadakati göstermemiş, Belh dönüşünde sefahat içinde bir hayata düçar olmuş ve Hoca Cuybarî'den uzaklaşmıştır. Abdulaziz Han 957'de vefat ettiğinde külliyesini yaptırdığı Bahauddin Nakşibendî'nin kabrinin kenarına defnedilmiştir (Semerkandî, 1380: 127; Kutgân, 1385: 464; Buhârâyî, 1377: 26).

Nakşibendîliğin önemli isimlerinden olan Hoca Cûybârî'den burada kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Buna göre tahsil ve seyr-i sülûk hayatının büyük bir kısmını Buhârâ'da geçiren Hoca Cûybârî önce Muhammed Kadi'ye, onun vefatından sonra da Ahmed Kâsânî'ye intisab edip on iki sene hizmet etmiş ve Kâsânî'nin halifesi

olmuştur. Tarikatı Buhârâ civarında yayan Hoca Cûybârî, varlıklı bir aileye mensuptur. İngiliz eşçisi olarak Buhârâ'ya yolculuk yapan Jeckinson'un en çok etkilendiği hususlardan birisi Hoca İslâm'ın gücü olmuştur. Şeybânî Hanı'ndan sonra en çok müntesipleri olan bu insanların tasavvufî kaidelere bağlılıkları ve hukuka riayette sıkı tavırları dikkatini çekmiştir. Hoca Cûybârî'nin maddi ve esasen manevi gücü karşısında etkilenen Jeckinson, Hoca Cûybârî'nin isminin çok bilindiğini ve etkisinin Ural nehrinden Kaşgarya'ya kadar yayıldığını belirtmektedir. Özellikle Abdullah Han üzerinde ciddi tesiri olan Hoca İslâm, içerisinde medrese ve caminin olacağı bir hankâhın yapımını tasarlamış, Abdullah Han da bu sorumluluğu üstlenmiştir. Abdullah Han'ın Merv'de bulunan Harezmi prenseslerinden birisi ile evlenmesine Hoca İslâm onay vermiş ve Abdullah Han düğün hazırlıkları ve merasimi için oğlunu Merv'e göndermiştir (Jeckinson, 1885: 470).

Muhammed İslam Cûybârî'nin önde gelen halifelerinden birisi Emir Yunus Muhammed Sufî'dir (ö. 961/1554). Buhârâ'da şeyhinden icazet alıp Merv'e gitmiş ve orada tarikatı yaymıştır. Merv valisi Cani Beg'in oğlu Payende Muhammed Sultan da onun müritlerinden olmuştur. Menkıbeleri, Bedreddin Keşmirî'nin Siracu's Salihin adlı eseriyle günümüze ulaşmıştır (Keşmirî, 1376: 1b-558a; Tosun, 2012: 509).

İskender Han Dönemi

Şeybânîler'in önde gelen hükümdarlarından İskender Han'ın (968-991/1561-1583) Ahmed Kâsânî'ye mürid olduğu ve sık sık sohbetlerine katıldığı rivayet edilir. İskender'in kardeşi İsfendiyâr Sultan'ın da onun sohbetlerine geldiği bilinmektedir. Kâsânî'nin halifeleri olan Muhammed İslam Cûybârî ve Hacı Sa'd, daha evvel izah ettiğimiz şekilde İskender Han ve oğlu Abdullah Han (ö. 1006/1597-8) ile yakın ilişkiler kurmuşlardır (Keşmirî, 1376: 1b-558a; Talib: 1b-231a; Tosun, 2012: 509).

İskender Han döneminde Nakşibendî- Kâsânî şeyhlerinden Mevlana Lutfullah Custî (ö.979/1571-72) ile Kemaleddin Hüseyin Harizmî'nin müritleri arasında bir ihtilaf yaşandığını müşahade etmekteyiz. Rivayete göre, Semerkant'ta halkı irşad ile meşgul olan Lutfullah Custî Kubreviyye tarikatına dair bir silsilenâme görmüştür. Bu eserde Hz. Peygamber'in ismi büyük ve süslü bir daire içine yazılmış, hemen yanına aynı büyüklükte ve süslü bir daire içine Hz. Ali'nin ismi kaydedilmiştir. Hulefa-i Raşidin'den diğer üçünün isimleri ise alta, küçük ve süssüz dairelere yazılmıştır. Bu durumu gören Custî: "Böyle daire çizmek doğru değildir. Özellikle Şifliğin yaygınlaştığı bu günlerde, dar görüşlü insanların aklına dördüncü halife olan Hz. Ali'nin diğer üçünden daha üstün olduğu düşüncesi gelebilir" demiştir. Onun bu sözü bazı değişiklikler yapılarak Abdullatif Han'ın oğlu Semerkant idarecisi Ebu Said Han'a ulaştırılmış; Han da Custî'nin dilinin kesilmesini emretmiştir. Bu olaydan sonra Semerkant'ı terk ederek memleketi Fergana

1 Kutgan, Musahharü'l-Bilâd, s. 221.

Vadisi'ndeki Cust'a giden ve irşad hayatına orada devam eden Custi'nin dili kesilmesine rağmen Allah'ın lufu ile normal konuşmaya devam ettiği nakledilir (Tosun, 2012: 524).

Abdullah Han Dönemi

İskender Han'ın oğlu Abdullah Han (991-1006/1583-1583) temel dini vecibelerini yerine getirmede hassas davranan, mühim şahsiyetlerin kabirlerini ziyaret etmekten huzur duyan, hususen dervişleri ve şeyhleri koruyan hasletlere sahip bir kimsedir. Bu doğrultuda 987 yılında Belh seferini nihayete erdirdikten sonra şehre 22 km mesafede olan Nesef'e ziyarette bulunmuş ve ziyaret programında Hoca Bahaüddin Nakşibend ile Hz. Ali'nin kabirlerini ziyaret etmiştir (Hafız Tanış: 232a, 236b). Bu ziyareti esnasında Şeybânîler'de geleneksel hale gelen fakir ve ihtiyaç sahiplerine sadaka ve hediye verme geleneğini sürdürmüştür. Ziyaret merasimi gerçekleştirilirken Han'ın yanında şeyhülislam ve şeyhler sıralanmış ayrıca nakîb Hasan Hoca da huzurda bulunmuştur (Hafız Tanış: 158a). Ayrıca Tirmiz seferi için hazırlık emrini verdikten sonra Seyyid Hoca Muhammed Ali Tirmizi (ö. 255/869) ve Şeyh Ebubekir Varrâk (ö. 294/907) (Hafız Tanış: 158a) başta olmak üzere diğer pek çok şeyhin, evliyanın ve ulemanın mezarlarına giderek ruhlarını şâd etmiş ayrıca seferin zaferle neticelenmesi için dua etmiştir. Dahası kabirlerin bulunduğu mekânda bol bol sadaka dağıtarak cömertliğini ortaya koymuştur. Bunlara ilave olarak Hoca Ukkâse Mezarını (Şah Merdan) ziyareti de mezkûr hasletinden bağımsız anlaşılamaz (Münşî, 1385: 113).

Daha evvel belirttiğimiz üzere Buhârâ'da Cûybârî şeyhlerinin Şeybânî hanları ve idarecileri üzerinde sürekli bir etkisi olmuştur. Abdullah Han, Muhammed İslâm Cûybârî'nin müridi olup Cûybârî'nin oğlu Hoca Ebubekir Sa'd (ö. 997/1589) ve yine bir Nakşî şeyhi olan Hâcegî İmkenegî ile iyi ilişkiler kurmuştur. Abdullah Han Belh seferinin ardından Nesef'te ikamet eden Hoca Sa'd'ı ziyaret etmiştir (Burton, 1997: 28). Taraflar birbirlerine karşılıklı olarak güzide hediyeler takdim etmişlerdir (Hafız Tanış: 194a). Bu vakit itibarıyla Hoca Sa'd, Abdullah Han'ın faaliyetlerinde kendisinden onay aldığı manevi büyüğü olmuştur. Daha sonra kendisiyle sık sık bir araya gelerek önemli mevzuları mütalaa etmiştir (Burton, 1997: 42). Nitekim Abdullah Han babası İskender'in vefatında hac ibadetini deruhte etmekte olan Hoca Sa'd'ın dönmesini beklemiş ve Hoca Sa'd başta olmak üzere Cûybârî şeyhlerinin ve diğer din adamlarının hanlığa adaylığı hususunda desteklerini almıştır. Burada gerçekleşen görüşmelerde Abdullah Han, bu kimselere İslâm şeriatına ve Hanefî mezhebinin ilkelerine bağlı kalacağına dair teminat vermiştir. Ayrıca Abdullah Han, aldığı bu desteklerin tesiriyle Cengiz Han'dan itibaren siyasi gelenekte yerleşmiş olan hanedanın en yaşlı üyesinin ulu han seçilmesi hususundaki törenin uygulanması hususunu da görmezden gelmiştir (Hafız Tanış: 203b-206a; Burton, 1997: 46). Bunun neticesinde Şeybânî hanı olan Abdullah, Hoca Sa'd'ı şeyhülislâmlık makamına getirmiştir (Burton, 1997: 46). Bu durum Abdullah Han'ın manevi olarak Cûybârî şeyhlerinin savundukları

ve yaygınlaştırmaya çalıştıkları dini ve tasavvufi hayatın içine yoğun şekilde dâhil olduğunun, Hoca Sa'd ve Nakşibendîliğin ise siyasi arenada ne gibi mühim bir konumda yer aldığına göstergesidir.

Derviş Muhammed'den hilafet alan oğlu Hacegi İmkenegi'de (ö. 1008/1600) Abdullah Han ile yakın ilişkiler kuran diğer bir Nakşibendî şeyhidir. Semerkand'a yakın bir kasabada oturan Hacegi İmkenegi, Abdullah Han'ın vefatının ardından Maverannehir'deki Şeybânî iktidarının sona yaklaştığı ve yönetimin Canoğullarına geçeceğini anlayarak Canoğulları'nı desteklemiştir. İrşad hayatının en azından bir bölümünü Semerkant'ta geçirdiği anlaşılan İmkenegi'nin tasavvufi sohbetlerini mescitte yaptığı ve tekke kurmadığı kaydedilmektedir (Tosun, 2012: 511; Algar, 2012: 476).

Bütün bu ifadeler ve değerlendirmelerden hareketle Abdullah Han'ın Cûybârî şeyhleri ile ileri düzeyde bir münasebet kurmuş olduğunu belirtebiliriz. O kadar ki Cûybârî şeyhleri Abdullah Han'ın yakın gelecekte Maverannehir ve Türkistan ve diğer ülkelerin yöneticisi olacağını ve tüm kralların ona itaat edeceklerini söylemişlerdir (Hafız Taniş: 61a-b). Bu mahiyet itibariyle Han'ın Nevruz Ahmed Han'ın işgali altında bulunan Semerkand'ı 961/1553-54 tarihinde ele geçirmeye çalıştığı seferinde ordu birlikleri arasında Seyh Muhammad Sadik gibi Cûybârîlerin önde gelen şeyhleri yer almıştır (Hafız Taniş: 72a). Yine Abdullah Han 980/1575 tarihinde Semerkand'ı işgale teşebbüs edip muvaffak olamayan Taşkent, Hocend, Türkistan askerleri ile yaptığı muharebede de pek çok sultan ve emirin yanında seyyidlerden, şeyhlerden dikkate değer zatlar bulunmuştur. Bunlar arasında yüksek makama sahip olan aynı zamanda nâkib hüviyetine haiz Hasan Hoca, kardeşi İneyet Hoca, Hoca Mirakov Nakşibendî ile kardeşleri Hüseyin Hoca, Hoca Seyyid Hadi bulunmuştur (Hafız Taniş: 166b).

Eğer muhakkak söylemek gerekirse Abdullah Han'ın onların yönlendirmeleriyle bir dizi rakip aileyi saf dışı ettiği ve 986/1578'de Semerkand'ın kontrolünü ele geçirerek yirmi yıl kadar bütün Şeybânî topraklarına hükmettiğini ifade edebiliriz (Edhem, 1345: 432-433; Algar, 2012: 68). Görüleceği gibi Hoca İslâm ve onun halefleri Özbek Hanlığı döneminin uzunca bir süresi içinde hanlığı hemen her yönüyle etkilemişlerdir. Hanların tahttan indirilmesi ve sultanların tahta çıkarılması hadiselerinde bu şeyhlerin zaman zaman yerleri ve rolleri olmuştur.

Burada bizim için mühim olan bir diğer husus da Abdullah Han'ın başta Cûybârî şeyhleri olmak üzere Nakşibendîliğin diğer kollarındaki şeyhlerle de daimi surette istişareler gerçekleştirmiş, onların görüşlerine itibar etmiş olmasıdır. Bunlar arasında Şeyh Kasım Alibâdi (Hafız Taniş: 151b; Vambéry, 1973: 300), Kasım Sultan Şeyh Azizan (Hafız Taniş: 234b-235a), Şeyh Celâyîr'i (Hafız Taniş: 61a) tarihi verilerden hareketle zikredebiliriz. Bu isimlerden Şeyh Azizan Abdullah Han üzerinde derin tesirler meydana getiren, kendisinin görüşlerine devamlı surette itibar edilen ve

hanlığın meselelerinde arabulucu olup gerilimin arttığı zamanlarda tarafları sakinleştiren bir tarikat şeyhidir (Hafız Tanış: 234b-235a; Vambéry, 1973: 300). Tanış eserinde kendisinden çok defa bahsettiği Şeyh Kasım, Sultan'ın başkanlık ettiği bir kurultay toplantısında mâlî meselelerde hanlığın ihtiyaçlarının arttığı bundan dolayı vergilerin artırılması noktasında alınan karara karşı çıkmıştır. Bu çıkışıyla hanlığın menfaatinden ziyade tüm vilayetlerdeki halkın menfaatini gözetmiştir. Şey Kasım sahip olduğu mal varlığını menfaatini gözettiği halkın hastalıklarının tedavisine, ihtiyaçlarının karşılanmasına vakfetmiştir. Abdullah Han döneminde anlayış ve feraseti ile tebarüz eden Şeyh Kasım'a Han başta olmak üzere toplumun her kesiminden iltifatlar gelmiştir (Hafız Tanış: 234b-236a). Şeyh Celayir ise Buhârâ'ya yönelik saldırıların arefesinde hanedan üyelerinin başarısı için dua etmiştir. Ayrıca hisarların sağlamlaştırılması konusunda bizzat kendisi müntesipleri ile birlikte yardım etmiştir (Hafız Tanış: 58a-58b).

Abdullah Han, oğlu Abdülmümin için tertip ettiği sünnet merasimine devlet ricali, askeri komutanlar, önde gelen emirlerin yanı sıra toplumun manevi önderleri olarak bilinen ulema ve şeyhleri de davet etmiştir. Bunlar arasında Hoca Kılan Sa'd, Şeyhülislam Han Hoca, Nakşibendîye'nin bir kolu olan Hâcegân sınıfından şeyhler de bulunmuştur (Hafız Tanış: 206b). Burada bir parantez açarak; Cûybâriilerin önde gelen şeyhlerinden Hoca Arab Hoca Çarduzi'nin (Hafız Tanış: 102b), Kübreviyye'nin önde gelen şeyhlerinden Mevlana Muhammed Zahid'in (ö. 1002/1594) Abdullah Han'a itaatini bildirdiklerini hatırlatmamızda fayda bulunmaktadır (Hafız Tanış: 155b).

Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer husus Nakşibendî şeyhlerinin sahip oldukları manevi konumlarının yanı sıra idari ve ticari hayatta da etkin bir rol oynamış olmalarıdır. Bu durum bir cihetten şahsi çabalar, diğer bir cihetten ise idari görevler hasebiyle kendilerine tahsis edilen toprak veya nakit bağışlar neticesinde husule gelmiştir. Burton, Hoca Sa'd'ın şeyhülislamlık makamına getirildikten sonra kendisine desteğinin karşılığında 5000x4840 metre alan üzerine yer alan arazinin vergi olmaksızın ve su kullanım hakkı da mahfuz olmak üzere verildiğini kaydetmektedir (Burton, 1997: 46). Müellife göre Bedehşan'ın fethi gerçekleştiğinde buranın idaresini Hoca Sa'd'a teklif edilmiş ancak Hoca Sa'd bunu reddetmiştir (Burton, 1997: 48). Abdullah Han Belh vilayetine bağlı Yayçı bölgesine geldiğinde Cûybârî şeyhlerinden aynı zamanda önemli emirlerden olan Hoca Can Ali Bey'in ve Can Polad Bey'in atalıklarının gelen rica üzerine yükseltilmesini emretmiştir (Hafız Tanış: 102b). Yine Mezar-ı Şerif'in bütün gelirlerini Hasan Hoca'ya ikta ve ulufe olarak vermiştir (Hafız Tanış: 193b). Bu bağışlar Nakşibendî şeyhleri tarafından genel itibariyle hanlığın idari ve iktisadi menfaatine uygun bir şekilde ihdas edilmiş, ülkenin mamur hale getirilmesinde harcanmıştır. Buna çarpıcı bir örnek olarak 1570 yılında Hoca Sa'd'ın yerli ve yabancı tüccarların ikamet ve barınma sorunlarını gidermek maksadıyla ribat hüviyetine de haiz Gav-u Kaşân adında bir kervansarayını inşa ettirmesi verilebilir. Burada tüccarlardan konaklama ücreti alınmamış şayet ihtiyaç duyarlarsa satın alabilecekleri at ve develer de bulundurulmuştur (Jeckinson, 1885: 470-77).

SONUÇ

Maveraünnehir'in tarihi arka planına baktığımızda bölgenin İslâm kültürünün olgun bir mahsulü haline gelmesinde ve bunun sürdürülmesinde Nakşibendîlik'in, hayati öneme haiz bir işlev icra ettiğini görürüz. Rahim bir kez döllendiğinde nasıl ki meydana geleni orada tutmak artık mümkün olmazsa Şeybânîler de Timurlular sonrasında Maveraünnehir bölgesine hakim olduklarında Nakşibendîlik ile bağlarını kurmak zorunda kalmışlardır. Bu bağın kurulduğu süreç, belirli dönemlerde siyasi saiklerden dolayı kimi zaman çatışma içerisinde olsa da umumi heyeti itibariyle bir uyum ve ittifak içerisinde sürdürülmüştür. Bu ittifak Nakşibendîlik'i Şeybânîler döneminde de egemen tasavvufi anlayış haline getirmiştir.

Maveraünnehir'de şeriat hükümlerine bağlı, Sünnî akide üzerinde istikamet sahibi bir tarikat olan Nakşibendîliğin sosyo-politik rolü genel itibariyle dini ilimlerin işler kılınmasına ve şeriatın Şeybânî Hanlığı'nın uygulamalarında merkezi fonksiyon kazanması yönelik olduğunu belirtmeliyiz. Bunların yanı sıra idarî ve ticarî hayatta etkili olan Nakşibendî şeyhleri, hanlığın bu alanlardaki tasarruflarında da belirleyici olmuşlardır. Yine bu devrede Safevîlerin taassup derecesindeki Şîî propagandası taraflar arasındaki ittifakın alanını genişletmiştir. Nitekim Şeybânîler, Safevî devletine karşı sünnîliği destekleme politikası izledikleri için de Nakşibendîler ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bütün bu hususlardan dolayı Mâverâünnehir ikliminde Şeybani idaresi, dini/tasavvufi hayat ile siyasî hayatın iç içe geçtiği bir dönem olarak tebellür etmiştir.

KAYNAKLAR

- AHMEDOV, B. (1996). *el-Arab ve'l-İslâm fî Uzbekistân târîh-i Âsya'l-Vustâ min Eyyâmi'l-Asri'l-Hâkimeti hatte'l-yevm* (haz. Zahidullah Münevverov). Beyrut: eş-Şeriketü'l-Matbuat lî't-Tevzi ve'n-Neşr.
- AHSİKETİ, DOST MUHAMMED KİŞİ. *Silsiletü's-siddîkîn ve enîsü'l-âşîkîn*, Özbekistan FAŞE Ktp. Nr. 622.
- ALGAR, H. (1990). "Political Aspects of Naqshbandi History", *Naqshbandis*. İstanbul: İsis Yayımcılık.
- ALGAR, HAMİD (1993). "Dahbidiya", *Encyclopaedia Iranica*, VI (6), 585-586.
- ALGAR, HAMİD (1999). "From Kashghar to Eyüp: the Lineages and Legacy of Şeyh Abdullah Nidâî", *Naqshbandis in Western and Central Asia*, 1-15.
- ALGAR, H. (2012). *Nakşibendîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- ALLWORTH, E. (1964). *Uzbek Literary Politics*. London: Mouton & CO.
- ALLWORTH, E. (1990). *The Modern Uzbeks*. Stanford-California: Hoover Institution Press.
- ALPARGU, M. (2002). "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, 8, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 557-605.
- ANONİM (1363.). *Âlem Ârây-i Safevî* (nşr. Yadullah Şükri). Tahran: İntişârât-ı İttilâat.
- ARAT, R. R. (2000). *Baburnâme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARJUMAND, S. A. (1984). *The Shadow of God and Hidde İmam*. Chiago.
- BABAJANOV, B. (1997). "La naqshbandiyya sous les premiers Sheybanides", *Cahiers d'Asie Centrale*, 3/4, 69-90.
- BARTHOLD, W. (1987). "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", (çev. Abdulkadir İnan). *Makaleler ve İncelemeler*, 546-554. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1984). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Arisan Matbaacılık.
- BREGEL, Y. (1982). "Abdal-aziz Sultan", *Encyclopedia Iranica*, 1 (1), 101-102.
- BUHÂRÂYÎ, MİRZA ŞEMS (1377). *Târîh-u Buhârâ, Hokand ve Kâşğar der şerh-i hükümrânî Emir Mir Haydar der Buhârâ, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hâce der Kaşğar* (hızl. Muhammed Ekber Aşık). Tahran: Aÿne-i Mîras.
- BURTON, A. (1997) *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. Curzon Press.

- CÜVEYNÎ, ALAADDİN ATA MELİK, (2013). *Tarih-i Cihangüşâ* (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DALE, S. (2009). "The Later Timurids (1450-1526)" *The Cambridge History of Inner Asia The Chingissid Age* (ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden). New York: Cambridge University Press.
- DUGHLAT, MİRZA MUHAMMED HAYDAR, (1895). *The Tarikh-i Rashidi of Muhammed Haidar Dughlat* (İng. çev. N. Elias-E. D. Ros). Londra.
- EDHEM, HALİL (1345). *Düvel-i İslamiye*, İstanbul.
- EL- HÜSEYNÎ, ABDULHAY (1688). *Nesebnâme-i Hâce Ahrar*, Esad Efendi.
- FOLTZ, R. (1996). "The Central Asian Naqshbandî Connections of the Mughal Emperors", *Journal of Islamic Studies*. 7 (2): 229-239.
- HAFIZ TANIŞ B. EMÎR MUHAMMED BUHÂRÎ. *Şerefnâme-i Şâhî*, I-II. Tahran: Sazman-ı Esnad ve Kitaphane-i Milli Cumhuri İslami İnan, Bahş-i İnanşenasi.
- HAKİM HAN, MUHAMMED, (2009). *Muntehabu't-Tevârih* (tashih: Yâyûî Kâvâherâ ve Kûîçî Hânedâ). Tokyo: Müessese-i Mutâlaât Ferhenghâ ve Zebânhâ-yi Âsyâ ve Âfrîkâ.
- HANDEMİR, ĞIYASEDDİN B. HAMİMUDDİNÜ'L HÜSEYNÎ, (1380). *Târîh-u Habibu's-Siyer Fî Ahbârı Efrâd-ı Beşer* (hızl.Celaleddin Hümaî), 4. Tahran: İntişârât-ı Hayam.
- HOLZWARTH, W. (2002). "The Shaybanids and the Khan Princedoms", *Islam Art and Architecture* (ed. Markus Hatstein- Peter Delius), Cologne, Konemann, 431-435.
- HÛNCÎ, FAZLULLAH BİN RUZBİHAN (1341). *Mihmânnâme-i Buhârâ* (haz. Manoochehr Sotoodeh). Tahran: Pinkâh Terceme ve Neşr Kitâb.
- ISOĞAI, K. (1997). "Yasa and Shari'a in Early 16th century Central Asia", *Cahiers d'Asie Centrale*, 3/4, 91-103.
- JENKINSON, A. (1885). *Early Voyages and Travels Russia and Persia* (ed. E.D. Morgan, C. H. Coote). Londra.
- KARASOY, Y. (1998). *Şiban Han Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂSÂNÎ, AHMED. *Şerh-i Rubâi-yi Ubeydullah Han*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, FY, nr. 649.
- KEŞMİRİ, BEDREDDİN (1376). *Siracu's-Salihin* (nşr. Seyyid Siraceddin). 1b-558a. İslamabad.
- KEŞMİRİ, BEDREDDİN. *Ravzatu'r-rızvan ve hadikatu'l-gılman*. Özbekistan FAŞE Ktp., nr. 2094., 1b-558a.
- KUTGÂN, MUHAMMED YÂR B. ARAB, (1385). *Musahharü'l-Bilâd*. Tahran: Mîrâs Mektûb.

- MCCHESENEY, R. D. (1996), "Barrier of Heterodoxy? Rethinking the Ties Between Iran and Central Asia in 17th Century", Safavid Persia, nşr.: Charles Melville, Londra, 231-267.
- MÜNŞÎ, İSKENDER BEY (1377). *Tarih Alem-Ârâ-yı Abbasî* (hzl. M. İ. Rıdvanî), 1-3. Tahran: İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb.
- MÜNŞÎ, MUHAMMED YUSUF, (1385). *Tezkire-i Mukîm Hânî Siyeri Târîh-i Ferhengî ve İctimâî Mâverâünnehir der ahd-i Şeybânîyân ve İştêrhâniyân* (tashih ve tahkik: Fereşte Sarrâfân). Tahran: Mirâs-i Mektûb.
- NİSÂRÎ, HOCA BAHAUDDİN HASAN BUHÂRÎ, (1969). *Müzekkiru Ahabb* (tashih. Seyyid Muhammed Fazlullah). Haydarabad: Dâiretu'l-Maarif-i Osmaniyye.
- RUMLU, HASAN BEY (1384). *Ahsenü't-Tevârîh* (hzl. Abdu'l-Hüseyn Nevaî), I-III. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- SCHIMMEL, A. (1960). "Some Notes on the Cultural Activity of the First Uzbek Rulers", *Journal of the Pakistan Historical Society*. 8/4, 149-166).
- SEMERKANDÎ, MÎR SEYYİD ŞERÎF RÂKİM, (1380). *Târîh-i Râkim* (thk. Minuçehr Sitûde). Tahran: Binyâd Mevkûfât Doktor Mahmud Afşâr.
- TALİB, MUHAMMED. *Matlabu't-Talibin*. Özbekistan FAŞE Ktp., nr. 80, 1b-231a.
- TEBRİZÎ, HAFIZ HÜSEYİN KERBELÂÎ (1344). *Ravzatu'l-Cinan* (nşr. Cafer Sultan el-Kurraî). Tahran.
- TOGAN, Z. V. (1927). "Şaybak Han'ın Şiirleri", *Yeni Türkistan*, 1, 22-25.
- TOSUN, N. (2001). "Kâsânî, Ahmed", *DİA*. XXIV, 531-532.
- TOSUN, N. (2001). "Kâsânîyye", *DİA*, XXIV, 532-34.
- TOSUN, N. (2012). "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, I, Türkistan Ahmet Yesevi Üniversitesi. Ankara: SFN Yayıncılık.
- TÜRKOĞLU, İSMAİL (2010). "Şeybânîler", *DİA*. XXXIX, 45-47.
- VÂLÎ, MAHMUD B. EMİR BELHÎ, (1984). *Bahru'l-Esrar fî Menakibu'l-Ahyar* (haz. Hakim Muhammed Said, Seyyid Muinu'l-Hak, Ensar Zahid Han). Karaçi: Pakistan Historical Society.
- VAMBERY, A. (1973). *History of Bokhara*. Nendeln-Liechtenstein: Arno Press.